

Het lot zelf in handen nemen

Empowerment in beweging

Hans Pruijt

Empowerment – het tegenovergestelde van beheersing – is een centraal element in de ideologie van sociale bewegingen geworden. Maar ook daarbuiten is het een populair concept. Het concept wordt vaak enthousiast gepresenteerd als een win-win formule, waarbij zowel activisten als degene waarmee zij strijden profiteren. Het is echter ook vaak verworpen als een versluitende term waarachter het tegenovergestelde schuil gaat: zowel voor activisten als degene waarmee zij strijden, pakt *empowerment* uiteindelijk nadelig uit. Het concept is echter zelden systematisch bekeken.

In dit artikel geef ik eerst aan wat *empowerment* inhoudt en waarom het moeilijk in zijn geheel door meer gangbare concepten vervangen kan worden. Ook laat ik zien dat het concept zijn wortels heeft in sociale bewegingen. Vervolgens ga ik in op interne tegenstellingen binnen het concept, en stel voor *empowerment* te zien als een balanceeract. Voorbeelden ontleen ik aan sociale bewegingen in Nederland, maar ook ver daarbuiten. Ten slotte ga ik in op de weerklank die *empowerment* – weliswaar vervormd – bijna overal in de samenleving heeft gevonden. Ik bekritiseer het idee dat sociale bewegingen als wegbereiders voor het neoliberalisme hebben gefungeerd en stel daartegenover dat de verspreiding van *empowerment* buiten de sociale bewegingen ook interventiemogelijkheden met zich meebrengt.

Het concept *empowerment*

Het is nog niet zo eenvoudig om geschikte concepten te vinden om over de ideologie van sociale bewegingen na te denken. Laten wij de usual suspects eens nalopen. *Antikapitalisme*? Dit dekt lang niet alles waartegen sociale bewegingen vechten, zoals de onderdrukking van vrouwen of de verwoesting van het milieu. Bovendien is het een negatief begrip, terwijl bewegingen veelal niet alleen ergens tegen zijn maar tegelijk ook voor iets opkomen. *Gelijkheid*? Dit begrip roept eerder associaties op met de sociaaldemocratie dan met sociale bewegingen, die soms juist verschillen benadrukken.

Vrijheid? Dit concept heeft er zeker mee te maken, maar het probleem is dat het een situatie kan idealiseren waarin niemand zich iets van de samenleving hoeft aan te trekken, of waarin mensen weinig bemoeienis met hun leven ervaren, maar wel tegelijkertijd totaal in de steek worden gelaten. Met zo'n vrijheidsbegrip komen we midden in het neoliberalisme terecht.¹ Een handige oplossing voor dit probleem lijkt het om een onderscheid te maken tussen negatieve en positieve vrijheid, in andere woorden vrij zijn *van* aan de ene kant en vrij zijn *om* aan de andere kant. Negatieve vrijheid zou dan bij het neoliberalisme passen en positieve vrijheid bij progressieve sociale bewegingen. Erich Fromm en Simone de Beauvoir maakten zo'n onderscheid. Fromm definieerde 'positieve vrijheid' als 'de volledige verwerkelijking van persoonlijke mogelijkheden, gepaard aan het vermogen, spontaan en handelend te leven.'² De Beauvoir definieerde het als een 'constructieve activiteit'.³ Het probleem van de positieve vrijheid is echter dat het de aanwezigheid veronderstelt van een elite die een bepaald gedrag als wenselijk propageert of afdwingt.⁴

Autonomie? Dit komt zeker in de buurt, en er bestaan beschrijvingen van sociale bewegingen, zoals die van de Duitse alternatieve coöperatieve beweging van de jaren zeventig door de activist en schrijver Arndt Neumann, waarin gesteld wordt dat individuele autonomie het doel van de beweging is.⁵ Nu is het altijd wat willekeurig om x, y of z als doel aan een sociale beweging toe te schrijven, maar het is wel erg gekunsteld om op een sociale beweging individuele autonomie als doel te plakken. Waarom zouden mensen zich immers in collectieve actie storten, als ze juist individuele autonomie zoeken? Overigens hadden de deelnemers aan de bovengenoemde coöperatieve beweging het vaak over een 'zelfbepaald leven'. Dit is niet helemaal hetzelfde als individuele autonomie, en het past wel bij het zich organiseren in collectieven. De begrippen antikapitalisme, gelijkheid, vrijheid en autonomie raken dus in onvoldoende mate de kern van waar het in sociale bewegingen om gaat.

Het concept dat ik hier naar voren wil schuiven is *empowerment*, en dat ondanks het feit dat de term te pas en te onpas wordt gebruikt door managementgoeroes, welzijnswerkers, gezondheidszorgers en hulpverlenings- en ontwikkelingsorganisaties. Hoe wordt *empowerment* door anderen gedefinieerd? De Britse socioloog Angus Stewart theoretiseert *empowerment* als het tegenovergestelde van beheersing. Hij beschouwt *empowerment* als een ontwikkeling in de richting van communicatieve democratie. Dat wil zeggen een democratie gebaseerd op erkenning van verschillen, op weder-

zijdse afhankelijkheid en het via breed gedragen procedures uitwisselen van ideeën die uit uiteenlopende perspectieven voortkomen. Verder ziet Stewart *empowerment* als onderdeel van ‘de modernistische agenda van politieke transformaties die streven naar autonomie en zelfbestuur.’⁶ De Amerikaanse politicologe Barbara Cruikshank analyseert *empowerment* als een machts- of in elk geval een beïnvloedingsrelatie, een vorm van wat Michel Foucault ‘regering’ (*governance*) noemt.⁷ Met dit laatste wordt bedoeld handelingen die tot doel hebben activiteiten van anderen vorm te geven, met andere woorden het aansturen van de zelfsturing van burgers. Een voorbeeld is mensen zo te stimuleren dat ze meer verantwoordelijkheid gaan nemen.

Volgens Stewart komt *empowerment* als doel in de hele samenleving voor, maar is de strategie het duidelijkst zichtbaar in de ‘nieuwe sociale bewegingen’. Inderdaad blijkt dat de term *empowerment*, in de betekenis van het lot in eigen hand nemen, voor het eerst in sociale bewegingen gebruikt werd. Het oudste voorbeeld dat ik kon vinden stamt uit 1968, in een tekst van de socioloog, columnist en activist in de zwarte studentenbeweging Richard Tolbert uit de Verenigde Staten. Het is een pleidooi voor ‘black nationalism’, kracht zoeken in de eigen gemeenschap.⁸ In deze tekst verschijnt *empowerment* als doel. *Empowerment* komt in hetzelfde artikel echter ook om de hoek kijken als iets dat geïmplementeerd kan worden, als middel dus. Dit is niet tegenstrijdig. Het zou juist tegenstrijdig zijn het doel *empowerment* te bereiken zonder daarbij *empowerment* als *middel* in te zetten. In het voetspoor van de emancipatiebeweging van zwarte Amerikanen nam de vrouwenbeweging het begrip *empowerment* over.⁹

Empowerment is niet zo vaak systematisch geanalyseerd vanwege de vermeende vaagheid van het concept. Verder komt dit doordat de sociale wetenschappen veel meer gericht zijn op het onderzoeken van allerlei factoren die vrijheid beperken dan op mogelijkheden om vrijheid te vergroten.

Wat is de aantrekkingskracht van *empowerment*, van het idee anderen te stimuleren hun lot in eigen hand te nemen, of – met andere woorden – stappen in de richting van een zelfbepaald leven te zetten? Waarom zou men mensen helpen zichzelf te helpen en machteloosheid en moedeloosheid te bestrijden? In de eerste plaats ligt de aantrekkingskracht in de veranderende voorkeuren van mensen. Van het moment dat dit voor het eerst werd onderzocht, in 1970, bleken steeds meer respondenten zelfverwerkelijking belangrijk te vinden. Ook een maatschappij waarin ideeën belangrijker zijn dan geld en meer zeggenschap op het werk, over de leefomgeving en het overheidsbeleid werden steeds wenselijker gevonden.¹⁰ Aantrekkelijk is het idee van *empowerment* ook door de eigenschap dat het overal op kan worden toegepast. En doordat ongebruikte hulpmiddelen worden gemobiliseerd is het relatief bestendig tegen een economische crisis.

Ten slotte is *empowerment* niet vatbaar voor de bijvoorbeeld door Karl Popper verwoorde bedenkingen tegen utopistische *social engineering* op basis van een blauwdruk van een ideale maatschappij. Deze bezwaren houden in dat het voor niemand mogelijk is om genoeg kennis te hebben om een goed systeem te ontwerpen en dat zo’n systeem alleen maar op een autoritaire wijze

kan worden ingevoerd.¹¹ *Empowerment* kan dus ook een ontwikkeling in links denken vertegenwoordigen, weg van de blauwdrukmodellen en fantasieën over centrale planning.

Empowerment als balanceeract

Sommige auteurs waarschuwen dat *empowerment* in zijn tegendeel kan omslaan. De Britse managementonderzoeker David Collins stelt zelfs dat veranderingen in werkorganisaties, die door managers worden aangeduid als *empowerment*, neer kunnen komen op het tegenovergestelde: 'onder het voorwendsel van *empowerment* zijn werknemers juist *disempowered*.' In deze gevallen werden werknemers volgens Collins gemanipuleerd hun werk te zien als een individuele verantwoordelijkheid, om door flexibel te zijn op de wensen van de klant in te spelen.¹²

Wij kunnen ons de mogelijkheden en problemen van *empowerment* voorstellen als het balanceren op vier assen:

De eerste as wordt gevormd door de spanning tussen enerzijds vrijheid en anderzijds dwang of beïnvloeding. Zoals gezegd is de *empowerment*-relatie asymmetrisch, er vindt immers aansturing of beïnvloeding plaats. Deze aansturing kan ten koste gaan van de autonomie van diegene die het doelwit van *empowerment*-inspanningen is, terwijl autonomie juist een belangrijk aspect van *empowerment* is. Autonomie houdt in het vermogen niet blindelings datgene te doen waartoe de omgeving (zoals de chef, de reclame, vrienden) je aanzet, of wat je eerder als het juiste gedrag is aangeleerd, maar daarop te reflecteren en keuzes te maken.¹³ Bij *empowerment* kunnen wij het asymmetrische karakter van de relatie niet wegdenken, onvermijdelijk is wat de filosoof Ian Carter de 'paradox van de positieve vrijheid' noemde.¹⁴ Het spreken over de positieve vrijheid van anderen gaat immers vergezeld van verwachtingen over wat hun zelfverwerkelijking moet inhouden, het is beladen met moraliteit.¹⁵ De spanning tussen enerzijds autonomie en anderzijds dwang of beïnvloeding, die er is ongeacht of diegenen die zich met *empowerment* bezighouden managers of actievoerders zijn, kan beperkt blijven tot een milde paradox, een verlicht paternalisme, maar ook ontaarden in regelrechte beheersing.¹⁶

De tweede as wordt gevormd door de spanning tussen ambitie en risico. *Empowerment* houdt in het vertrouwen op eigen kracht, je eigen boontjes doppen. Op *empowerment* gebaseerde ideeën dagen mensen uit om iets te ondernemen, waardoor hun grenzen worden verlegd en een zeker risico wordt gecreëerd. Als de gewenste resultaten er komen, geeft dat veel bevrediging omdat het op eigen kracht tot stand is gekomen. Zo'n succeservaring bevordert het leren, maakt bewust van de toegenomen vaardigheden, geeft energie en versterkt daardoor het transformatieproces.¹⁷ Als echter de vereiste hulpbronnen ontbreken, ontspoot het in de richting van een geprogrammeerde mislukking, waarin zelfvertrouwen wordt beschadigd. Dat laatste wordt versterkt door de nadruk op eigen verantwoordelijkheid die in *empowerment* besloten ligt. *Empowerment* werkt in de hand dat een eventuele mislukking als eigen schuld wordt gezien.

De derde as is de spanning tussen enerzijds de toespitsing op een doelgroep en anderzijds het optreden van stigmatisering. Een centraal element in de *empowerment*-relatie is dat diegenen die tot de doelgroep behoren impliciet tot op zekere hoogte als tekortschietend in autonomie of zelfredzaamheid worden bestempeld. Dit brengt het gevaar van stigmatisering met zich mee, en mensen als tekortschietend beoordelen zal er niet toe leiden dat ze zich sterker gaan voelen. Een duidelijke strategie om dit te ondervangen, is het definiëren van een brede doelgroep. Bezwaren die het kiezen van een brede doelgroep dan weer met zich mee brengt zijn onduidelijkheid over wat het doel precies is, een versnippering van hulpbronnen, en eventueel het afsnijden van de mogelijkheid om steun te mobiliseren door mensen als behoeftig te presenteren.

De vierde as behelst de spanning tussen collectief en individueel handelen. Sommige ambities blijven buiten bereik als men zich beperkt tot individueel handelen, en zijn alleen realistisch als er samengewerkt wordt. Maar samenwerken gaat weer ten koste van de individuele autonomie, zeker als het betekent dat men in een groot, sterk organisatieverband opgaat. De Amerikaanse politicologen Peter Bachrach en Aryeh Botwinick wijzen bijvoorbeeld op het dilemma waarmee voorstanders van meer democratie op de werkplek geconfronteerd worden. Dit vereist sterke vakbonden, en dat botst weer met invloed van het werkvloerniveau.¹⁸

Balanceren is het zoeken naar een optimum, en het in elk geval vermijden van een scenario dat neerkomt op een combinatie van sterke beheersing, een geprogrammeerde mislukking, stigmatisering en individualisering, evenals een scenario waarin van alles geregeld wordt zonder actie van de ontvangers te verwachten, zonder een idee van wie er tot de doelgroep behoren en waarin mensen helemaal niet als individu worden aangesproken.

Op *empowerment* gebouwde bewegingen

Een voorbeeld van een beweging die gebouwd is op *empowerment* is de kraakbeweging. De kraakbeweging vloeit voort uit een *empowerment*-frame dat in de jaren zestig door actievoerders is gelanceerd. In zo'n frame wordt een bepaald onrecht schematisch benoemd; iets of iemand krijgt er de schuld van en een oplossing wordt geboden die gebaseerd is op *empowerment*. Onder leus 'Redt un pandje, bezet un pandje' presenteerden Provo's in 1966 met hun 'Witte Huizen Plan' zo'n frame. Een 'werkgroep' kondigde aan dat zij lijsten met leegstaande huizen zou verspreiden en de deuren en deurposten van leegstaande woningen wit schilderen als teken dat iedereen er in kon gaan wonen. In 1969 kwam het 'Woningbureau de Kraker' met een kraakhandleiding.¹⁹

Dit *empowerment*-frame, dat mensen vertelde dat ze leegstaande ruimtes als kans konden zien en hen hielp zich voor te stellen dat collectieve ondersteuning voor het zonder recht of titel in gebruik nemen van leegstaande panden georganiseerd zou kunnen worden, sloeg enorm aan. Het brengt vijftien jaar later nog altijd woningzoekenden en mensen of groepen die culturele of sociale functies – als ateliers, galeries of weggeefwinkels – willen realiseren in beweging. De omvang van het kraken is wel minder dan

bijvoorbeeld in 1978-1980, maar achter deze daling zit vooral de massale inzet van antikraakbewoners. Verder zijn de mogelijkheden voor eigenaren om hun bezit ontruimd te krijgen toegenomen, en is er tegenwoordig minder leegstand op plekken waar jongeren graag wonen. Zo werden aan het eind van de jaren zeventig in Amsterdam vele blokken in de negentiende-eeuwse ring door de gemeente van huurders ontdaan en van binnen vernield, en dat zonder duidelijk vernieuwingsplan. Met hulp van de kraakgroepen konden woningzoekenden deze woningen bewoonbaar maken en tot soms tien jaar blijven bewonen. Door veranderingen in de stadsvernieuwing zijn dit soort grootschalige kraakmogelijkheden zeldzaam geworden. De teruggang kan echter niet geweten worden aan problemen in het *empowerment*-frame 'kraken' zelf. Dit blijkt nog even fris als altijd.

Hierboven heb ik *empowerment* balanceren op vier assen genoemd. Hoe zit dit nu met het kraken? Ook hier is een spanning tussen enerzijds vrijheid en anderzijds dwang of beïnvloeding aanwezig. Bij georganiseerd kraken is er vaak sprake van een vorm van selectie, waarbij actieve krakers inschatten of aspirant-krakers de gestelde verwachtingen waar gaan maken. Ook na de kraak is er normatieve druk, bijvoorbeeld in het geval van grote panden om bij te dragen aan de collectieve voorzieningen, soms ook gericht op het vermijden van overlast en onveilige situaties. Uit interviews die Annegriet Wietsma, Jan Vonk en Fike van der Burght in 1981 hielden met Amsterdamse krakers blijkt dat er in sommige delen van de scene een normatieve druk bestond die gericht was op harde actie, terwijl verward raken in confrontaties met de politie status opleverde. Verder bestond een van de stromingen in de Amsterdamse krakerswereld uit politieke krakers die meer militante discipline wilden en manipulatief te werk gingen.²⁰ Dit bracht weer een tegenreactie met zich mee.²¹ Verder was het ook mogelijk binnen de beweging zelf een weg te zoeken waarbij de normatieve druk min of meer in overeenstemming was met de eigen voorkeuren, door bijvoorbeeld een activistisch pand te verlaten en met meer op gezelligheid gerichte mensen te gaan wonen.

Balanceren tussen ambitie en risico, met andere woorden proberen te voorkomen dat woningzoekenden verzeild raken in een riskante situatie die zij niet voorzien, gebeurt door voorlichting via kraaksprekuren. Hulp met kraken via de kraakgroep, technische ondersteuning en hulp bij het bewoonbaar maken en sneeuwbalssystemen in het geval van knokploegdreiging, of mogelijke ontruiming door de politie, horen hier ook bij.

De spanning tussen enerzijds de toespitsing op een doelgroep en anderzijds het optreden van stigmatisering, die ook met *empowerment* verbonden is, is terug te vinden in de vorm van het bestaan van verschillende modellen voor het kraken. Er is op achterstelling gebaseerd kraken, waarbij activisten uit de middenklasse arme mensen proberen te helpen, met stigmatisering als neveneffect. Een actueel voorbeeld zijn kraakacties in Parijs, waarmee geprobeerd wordt om huisvesting af te dwingen voor mensen die als 'precair' worden bestempeld. Daartegenover staat kraken als alternatieve huisvestingsstrategie, waarin niet het stellen van eisen voorop staat maar het zichzelf aan huisvesting helpen, en waarin bij pogingen het kraken te rechtvaardigen

geen beroep gedaan wordt op een achtergestelde positie. In de laatste vorm van kraken vinden wel mensen met persoonlijke problemen onderdak en ondersteuning, maar dit wordt zelden door de krakers als een belangrijk punt naar buiten gebracht.²²

De vierde as waarop bij *empowerment* gebalanceerd wordt, behelst de spanning tussen collectief en individueel handelen. Wat op dit punt bij het kraken een rol speelt is ook weer het decentrale karakter. Men kan kiezen voor collectief of meer individueel wonen en zelf bepalen of en hoe intensief in een kraakgroep wordt geparticipeerd. Grootschalige, gecoördineerde acties zijn bij het kraken ook niet vaak nodig. Maar collectieve dreigingen in de vorm van antikraakwetgeving zijn altijd goed gebleken voor collectieve actie. Hierbij waren ook landelijke kraakdagen, die zowel een protest waren tegen antikraakwetgeving als het kraken van grote panden mogelijk maakten.

Het is gebleken dat op *empowerment* gebouwde bewegingen een brede invloed kunnen hebben. Een klassiek wapenfeit is het ombuigen van de stadsvernieuwing in Amsterdam in de tweede helft van de jaren zeventig, van kaalslagsanering met verandering van functies, waarbij betaalbare woningen plaats moesten maken voor wegen en kantoren, naar behoud en herstel. Kraken speelde hier een grote rol bij. Een tweede wapenfeit wordt gevormd door de blijf-van-mijn-lijfhuizen. Het eerste huis in Nederland kwam tot stand als een kraakproject in Amsterdam, naar een Engels, ook weer gekraakt, voorbeeld.

Andere voorbeelden van bewegingen gebaseerd op *empowerment* liggen op het gebied van onderwijs (alternatieve scholen), transport (*Critical Mass* en fietsenwerkplaatsen met als doel fietsers te leren zichzelf te helpen, dit vooral in landen zonder fietsvriendelijk beleid) en alternatieve media. Een voorbeeld van dit laatste is Indymedia met als motto 'don't fear the media, be the media'. Een vorm van *empowerment* is ook het via directe actie greep proberen te krijgen op de morele orde, rond onderwerpen als milieu, kernenergie, vreemdelingenbeleid, oorlog, globalisering en het creëren van een alomvattende, wereldwijde ongebreidelde vrije markt.

Op *empowerment* gebaseerde bewegingen zijn in Nederland op dit moment veel kleiner dan in de jaren tachtig, maar deze bewegingsfamilie heeft nog steeds aantrekkingskracht op jongeren. Sociale bewegingen kunnen maar in zeer beperkte mate gecreëerd worden, ze zijn afhankelijk van:

- Hulpbronnen, zoals beschikbare tijd en gebouwen. In Spanje zijn deze bijvoorbeeld momenteel door de hoge werkloosheid en de vastgoedcrisis in grote mate aanwezig.
- De legitimiteit van de overheid en de gevestigde politiek, die in Italië bijvoorbeeld nu heel gering is.
- Het optreden van andere bewegingen, zoals de Europese protestgolf in 1980 of de actuele protestgolf in de Arabische wereld.

Een relatief maakbaar onderdeel van de actiebeweging wordt gevormd door de sociale centra. In Italië bestaat een netwerk van sociale centra in zelfbeheer. Deze centra worden vaak bestuurd door een wekelijkse plenaire vergadering van de vrijwilligers, en spelen een rol bij elke protestbeweging.

Een recent voorbeeld is een initiatief om een referendum af te dwingen met als doel drie wetten af te schaffen waarmee de Italiaanse watervoorziening was geprivatiseerd. Via de centra werden hiervoor in korte tijd anderhalf miljoen handtekeningen verzameld, terwijl er maar een half miljoen nodig waren.²³ Bovendien is, volgens de Italiaanse activist en sociaalgeograaf Pier-Paolo Mudu, de tendens dat de Italiaanse sociale centra opener worden, dat men zich in ideologisch opzicht minder richt op de boeken van politieke autoriteitsfiguren en meer een zelfbepaald leven nastreeft.

Ook in Nederland bestaan sociale centra of gelijksoortige projecten, zoals het lang geleden gelegaliseerde politiek-culturele centrum ACU in Utrecht, dat als een van de doelstellingen heeft een plek te bieden aan de 'Do It Yourself'-gedachte. Ook de Grote Broek in Nijmegen en de Molli in Amsterdam werken volgens dit principe. De na veertig jaar ontruimde Vrijplaats Kopenhinksteeg in Leiden was hiervan ook een voorbeeld, met een open en uitnodigende uitstraling en honderd vrijwilligers.

De sociale centra zijn een uitvinding van de kraakbeweging, maar nieuwe blijken te kunnen worden opgezet zonder te kraken. In Brighton raakten actievoerders zo moe van het steeds maar ontruimd worden, dat zij een pand kochten om een sociaal centrum te vestigen. Ook in Londen is dit gebeurd.²⁴

In Denemarken biedt de staat, na de schok van het verzet bij de ontruiming van Ungdomshuset, op eigen initiatief regelmatig lege gebouwen aan groepen jongeren aan, om er sociale centra van te maken. Deze centra speelden een rol bij de mobilisatie in verband met de klimaatop in Kopenhagen. In Madrid stelde de overheid een oude tabaksfabriek, die leegstond na het door de crisis mislukken van het vestigen van een kunstinstelling, beschikbaar voor het opzetten van een sociaal centrum in zelfbeheer: La Tabacalera. Het collectief van La Tabacalera kan zelf beslissen wat er georganiseerd wordt. Zo zijn er bijvoorbeeld benefietfeesten voor kraakprojecten, terwijl kraken in Spanje voor de wet een misdrijf is. Intussen staat in Nederland tien miljoen vierkante meter kantoorruimte leeg. Voor de overheid en vastgoedwereld staat vast, dat een flink deel daarvan nooit meer verhuurd zal worden; naar gebruiksmogelijkheden wordt gezocht.

Sociale centra kunnen dus knooppunten zijn in een groot bewegingsnetwerk als de politieke mogelijkhedenstructuur gunstig is. Los daarvan wordt het actief zijn in zo'n centrum vaak als waardevol ervaren, ondanks ondankbare klussen als het opruimen van troep na feesten, of gratis koken voor mensen die soms misschien ook wel goed verdienen.

Tot zover de alternatieve beweging, die van buiten het systeem probeert om dingen te veranderen. Maar hoe zit het met manoeuvreren binnen de geïnstitutionaliseerde sfeer?

Manoeuvreren in neoliberal vaarwater

Diverse auteurs hebben erop gewezen dat ideeën, concepten, en leef- en werkpatronen uit sociale bewegingen zijn overgenomen in de geïnstitutionaliseerde samenleving en zo *mainstream* zijn geworden. De activist en sociaal-

historicus Peter Birke noemt de transformatie van het Berlijnse Kreuzberg in de jaren tachtig als voorbeeld waarin *empowerment* is ingevoegd in de neoliberale stadspolitiek. De wijk heeft zich ontwikkeld van strijdtoneel tot renovatiegebied met bewonersparticipatie. Ook de omarming door de respectievelijke stadsbesturen van Hamburg van de kraakpanden Rote Flora en de Hafenstrasse, en van Christiania door Kopenhagen, als innovatieve projecten (en toeristische trekpleisters) waarmee men voordeel hoopt te behalen in de concurrentieslag met andere steden, ziet Birke als een bijdrage van *empowerment* aan een liberaal beleid.²⁵

Vergelijkbare redeneringen bestaan er in de sfeer van de arbeid. Arndt Neumann ziet een ontwikkelingslijn die loopt van de collectieven van de Duitse alternatieve anti-hiërarchische coöperatieve beweging uit de jaren zeventig – waarin autonomie en beperking van de arbeidsdeling heel belangrijk gevonden werden en men lange dagen maakte om het hoofd boven water te houden – via de geleidelijk toegenomen (ervaren) noodzaak efficiënter te gaan werken en het optreden van managementgoeroes, die de in de beweging opgedane competenties overbrachten naar het reguliere bedrijfsleven, naar de ‘neoliberale werkorganisatie’. Kenmerk van deze werkorganisatie is dat de autonomie van werknemers gebruikt wordt om de productie te vergroten.²⁶ In een analyse van teksten van managementgoeroes laten Luc Boltanski en Eve Chiapello zien dat deze in de jaren zestig veel belang hechtten aan bestaanszekerheid. Daarna vond een omslag plaats. In de jaren negentig benadrukten managementgoeroes het belang voor iedere werknemer van creativiteit, ontdekking, verrijking, echte autonomie, zelfverwerkelijking en netwerkactiviteiten die aan weinig beheersing onderhevig zijn, terwijl zij juist het belang van bestaanszekerheid ontkenden of er luchtig mee omsprongen. Boltanski en Chiapello zien de omslag in de opstelling van de managementgoeroes als een reactie op de ‘artistieke kritiek’ vanuit de alternatieve beweging van mei 1968 en later op de bureaucratische systemen en autoritaire arbeidsverhoudingen uit die tijd.²⁷

Naast een deel van de ideeën, werd ook de term *empowerment* zelf omarmd als managementconcept voor de inrichting van werkorganisaties.²⁸ Verder namen politici in de VS de term *empowerment* over als legitimering voor een programma van privatisering van sociale voorzieningen en marktgerichte oplossingen voor sociale kwesties.²⁹ In Nederland werd het verkopen van sociale huurwoningen aan de bewoners als ‘*empowerment* in de volkshuisvesting’ voorgesteld.³⁰

Al deze ontwikkelingen hebben *empowerment* tot een omstreden begrip gemaakt. Toch is het aanwijzen van de op *empowerment* gerichte sociale bewegingen als wegbereiders van het neoliberalisme te kort door de bocht. Managementgoeroes nemen wel ideeën uit sociale bewegingen over, maar die worden uiteindelijk slechts gedeeltelijk en oppervlakkig toegepast. Uit onderzoek blijkt dat in de huidige vorm van werkorganisatie autonomie wel een rol speelt, maar over het algemeen in combinatie met een hele strakke bureaucratische beheersing in de vorm van deadlines, prestatiemeting, targets en vaak een hiërarchische indeling in niveaus.³¹ Verder zijn er behalve

de tegenbeweging vele andere inspiratiebronnen voor managementdenkers, zoals de *Human Relations*-stroming uit de jaren dertig tot de jaren vijftig, en de Japanse werkorganisatie (toyotisme). Ook hebben managementdenkers de tegenbeweging helemaal niet nodig gehad om zich te realiseren dat het bij een instabiele en complexe omgeving onmogelijk is alles adequaat vanuit één punt aan te sturen, en dat het delegeren van beslissingsbevoegdheid onvermijdelijk is. En wat de stadspolitiek betreft, het is waar dat sommige krakers door sommige politici en ambtenaren gewaardeerd worden als exponent van de creatieve klasse, maar ze lopen nog altijd de kans ontruimd te worden, of als het om gelegaliseerde projecten gaat, door privatisering overgeleverd te worden aan ontwikkelaars.

Ten slotte zijn belangrijke, of misschien wel de belangrijkste, elementen van het neoliberalisme zoals de deregulering van de financiële sector en privatisering al helemaal lastig terug te voeren op de tegenbeweging.

Samengevat lijkt het wel redelijk veilig om vast te stellen dat er in elk geval op het niveau van de retoriek overeenkomsten bestaan tussen actiebeweging en liberaal denken. Dit wijst niet op een tragische kant van de actiebeweging. Deze overeenkomsten bieden juist aanknopingspunten voor interventiemogelijkheden, interventies vanuit een principe in de trant van: *empowerment*? Prima, maar dan wel goed uitgebalanceerd! Van alle vier de spanningsverhoudingen zijn wel voorbeelden te vinden van mogelijke interventies.

Op het gebied van werk en sociale zekerheid wordt zeker *empowerment* toegepast, alleen lijkt er hier een flink risico te bestaan dat de balans doorslaat in de richting van dwang of beïnvloeding. Een voorbeeld is het re-integratieproject dat van binnenuit beschreven is door de journalist Riccardo Alberelli, die door een burn-out zonder werk was geraakt. Dit project hield in het moeten sorteren van klerhangers aan de lopende band, waarbij een werkleidster Alberelli voorhield: 'je moet positief zijn. Dat is goed. Dan kun je je eigen leven in de hand nemen' en het volgen van verplichte trainingen, onder andere op basis van neurolinguïstisch programmeren.³² Door het risico dat dwang de overhand krijgt, is er ruimte voor interventies die gericht zijn op meer vrijheid, op vermindering van disciplinerend. Zo kan er kritiek geleverd worden op een disciplinerend activeringsbeleid, zoals dat in Denemarken bestaat als een vergevorderde vorm van wat ook in Nederland aan het ontstaan is. Een tweede voorbeeld waarin een *empowerment*-ideologie aanwezig is het Nieuwe Werken, 'werken waar en wanneer je maar wilt, op een manier die naadloos aansluit bij de rest van je leven.'³³ In dit geval kunnen interventies erop gericht zijn dat medewerkers genoeg autonomie opeisen om te verhinderen dat hun werkgevers zich via het verhogen van targets de vrije tijd van medewerkers gaan toe-eigenen.

Een voorbeeld van een actie die gezien kan worden als een protest tegen dwang bij *empowerment*, is die van scholieren gericht op problemen in de Tweede Fase, ook wel het 'studiehuis' genoemd, in 1999. Het studiehuis was een hervorming van het voortgezet onderwijs gericht op *empowerment* van leerlingen. Onderwijskundige Robert-Jan Simons omschreef het didactische

idee van het studiehuis als ‘zoveel mogelijk leeractiviteiten door leerlingen zelf te laten organiseren op het moment dat ze er zelf aan toe zijn’, rekening houdend met de noodzaak van ‘equipment before empowerment’, dat wil zeggen ‘eerst ervoor zorgen dat leerlingen over de nodige vaardigheden en houdingen beschikken en dan pas de ruimte geven om zelfstandig leren toe te passen.’³⁴

Scholieren ondervonden dat na de Eerste Fase, met weinig verantwoordelijkheid en zelfstandigheid, hen in de tweede fase heel veel verantwoordelijkheid en zelfstandigheid werd opgedrongen. Bovendien werden ze gedwongen tot een ongekende hoeveelheid tijdrovende werkstukken, praktische opdrachten, spreekbeurten en presentaties.³⁵

Scholieren uit Vlissingen namen het initiatief voor een landelijke staking. Het LAKS (Landelijk Aktie Komitee Scholieren), dat de vorming ondersteunde van een studiehuis waarin leerlingen veel zelfstandiger zouden ‘leren leren’, maar kritisch was over de praktische uitvoering, schaarde zich achter de actie.³⁶ Op 6 december 1999 verzamelden zich twintigduizend scholieren op het Malieveld in Den Haag voor een protestmanifestatie. Uiteindelijk raakten scholieren slaags met de politie en werden ruiten ingegooid. Staatssecretaris Karin Adelmund besloot snel de werkdruk te verlichten door een vak te schrappen. In de Tweede Kamer werd later opgemerkt: ‘steen door de ruit, vak eruit.’³⁷ Hoogleraar Onderwijs geschiedenis Sjaak Braster beschouwt dit als de meest succesvolle actie, en de meest succesvolle steen, ooit.

De tweede spanningsverhouding heeft betrekking op ambitie en risico. De bovengenoemde scholierenactie heeft hier ook mee te maken. In het studiehuis voelden scholieren zich als ‘proefkonijn’ gebruikt, omdat docenten niet of onvoldoende waren voorbereid op de nieuwe leer methode. Het LAKS, dat de achterliggende ideeën van het studiehuis ondersteunde, vond dat er te weinig tijd genomen werd om het studiehuis in te voeren.³⁸

Een ander voorbeeld is te vinden op het terrein van het sociaal beleid gericht op loopbanen. Ook hier zou de balans kunnen doorslaan in de vorm van een geprogrammeerde mislukking. De ambitie in het sociaal beleid is dat werknemers volledige greep krijgen op hun eigen loopbaan. Het idee is dat dit bereikt kan worden door meer te investeren in *employability* (dat is *empowerment* op het gebied van loopbaan), en dat werknemersbescherming dan niet meer nodig zal zijn. De Nederlandse vakbeweging omarmt wel het idee om in *employability* te investeren als *empowerment* van werknemers, maar ligt dwars als het afschaffen van de ontslagbescherming aan de orde komt. Dit zouden wij kunnen zien als een poging het risico van een voorgeprogrammeerde mislukking tegen te gaan. Zo’n risico lopen bijvoorbeeld oudere werknemers, die door leeftijdsdiscriminatie een slechte arbeidsmarktpositie hebben, als deze het avontuur moeten aangaan zonder bescherming, en alleen op basis van hun *employability*, te proberen aan de slag te blijven.

De derde spanningsverhouding is die tussen enerzijds toespitsing op een doelgroep en anderzijds het optreden van stigmatisering. Ook hier is een voorbeeld te vinden in de sfeer van investeringen in *employability*. Bij de vormgeving van het beleid deed zich de keuzemogelijkheid voor tussen of-

wel de aandacht te richten op werknemers in een bedreigde positie, dan wel te gaan voor een aanbod voor iedereen. Toen werkgevers in Nederland het managementconcept *employability* omarmden, was er eerst veel weerstand binnen de vakbeweging. Zo werd het gezien als een manier om werknemers een stempeltje van niet-*employable* te geven om ze zo gemakkelijker te kunnen ontslaan. Na interne discussie kwam er een nieuwe strategie: meegaan in het idee van investeren in *employability*, maar dan voor iedereen en niet gekoppeld aan opheffing van functies en ontslag.

Wat de vierde spanningsverhouding, die tussen individueel en collectief handelen betreft: *empowerment* als managementconcept werkt individualiserend. Hier tegenover staat een nieuwe vakbondsstrategie, *organising*, die gebaseerd is op *empowerment*. Hierbij wordt een onderwerp gezocht dat onder werknemers veel verontwaardiging wekt, haalbare doelen worden gesteld en actieve leden gemobiliseerd om collectief voor zichzelf op te komen in een van onderop georganiseerde campagne. Hiervoor worden potentiële leiders gezocht onder de werknemers, met als criterium dat zij het vertrouwen van hun collega's hebben, en eventueel met gebruik van 'milde psychologische druk' over de streep getrokken.³⁹ Een resultaat is de, gewonnen, schoonmakersstaking van 2010, de langste staking in Nederland sinds 1933. Hierbij werden directe acties gevoerd, zoals een 'miljonairstour' met een bus langs eigenaren van schoonmaakbedrijven, en een *sit-in* van bijna een week op het station van Utrecht. Opvallend is dat de postmaterialistische kritiek op werkorganisatie, die volgens Arndt Neumann bijdroeg aan het vestigen van neoliberale patronen, in deze staking juist een belangrijke rol speelde. Schoonmaakster en stakingsleider Judy Lock stelde: 'Je moet eerst zelfrespect hebben, voordat je het aan anderen kunt vragen [...] En als je het niet krijgt, moet je het gaan halen. Schoonmakers moeten net als ieder ander mens trots zijn op hun vakmanschap. Als je daar zelf minderwaardig over doet, kun je ook niet verwachten dat anderen waardering hebben. Volgens mij hebben we Nederland laten zien dat we een trotse groep mensen zijn, geen zielenpoten.'⁴⁰

Voetnoten

- 1**
David Harvey, *A brief history of neoliberalism* (Oxford 2005).
- 2**
Erich Fromm, *De angst voor de vrijheid* (Utrecht 1976 [1941]).
- 3**
Simone de De Beauvoir, *Pour une morale de l'ambiguïté* (Parijs 1947).
- 4**
Ian Carter, 'Positive and Negative Liberty' in: Edward N. Zalta, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Stanford 2003). Te raadplegen via: <http://plato.stanford.edu/archives/spr2003/entries/liberty-positive-negative/>.
- 5**
Arndt Neumann, *Kleine geile Firmen. Alternativprojekte zwischen Revolte und Management* (Hamburg 2008).
- 6**
Angus Stewart, *Theories of power and domination* (Londen 2000), 239.
- 7**
Barbara Cruikshank, *The will to empower. Democratic citizens and other subjects* (Ithaca 1999).
- 8**
Richard Tolbert, 'Needed: a compatible ideology. Toward empowerment', *Negro Digest* 17 (1968) 10, 4-12.
- 9**
Wilma Scott Heide, 'Nursing and women's liberation: A parallel' in: *The American Journal of Nursing* 73 (1973) 5, 824-827.
- 10**
Ronald F. Inglehart, *The silent revolution. Changing values and political styles among Western publics* (Princeton 1977); Ronald F. Inglehart, *Culture shift in advanced industrial society* (Princeton 1990).
- 11**
Karl Popper, *The open society and its enemies* (Londen 1962).
- 12**
David Collins, *Management fads and buzzwords. Critical-practical perspectives* (Londen 2000) 246.
- 13**
David Riesman, *The lonely crowd. A study of the changing American character* (New Haven 1950) 250.
- 14**
Carter, 'Positive and Negative Liberty'.
- 15**
Isaiah Berlin, *Four essays on liberty* (Oxford 1969) 124-131.
- 16**
Detlef Hartmann en Gerald Geppert zien dat laatste, in hun woorden een toenemende dwang tot 'participatie, zelf-mobilisering en zelfonderwerping' als het scenario dat na het fordisme
- zowel werkorganisatie als sociaal beleid zal gaan bepalen. Detlef Hartmann en Gerald Geppert, *Cluster – Die neue Etappe des Kapitalismus* (Berlijn 2008) 23.
- 17**
Gareth Morgan, *Images of organization* (Londen 1996 [2e editie]) 198-199.
- 18**
Peter Bachrach en Aryeh Botwinick, *Power and empowerment. A radical theory of participatory democracy* (Philadelphia 1992) 98-99.
- 19**
Femke Kaulingfreks e.a., *Witboek Kraken. Krakend Nederland presenteert: 132 bladzijden met meer dan 80 kraakpanden in 20 steden* (Breda 2009).
- 20**
Annegriet Wietsma, Jan Vonk en Fike van der Burght, *Als je leven je lief is. Vraag-gesprekken met krakers en kraaksters* (Amsterdam 1982).
- 21**
Hans Pruijt, 'Kraken in Europa', in: *Kritiek, Jaarboek voor socialistische discussie en analyse 2009* (Amsterdam 2009) 78-107.
- 22**
Pruijt, 'Kraken in Europa'.

23

Pierpaolo Mudu 'Looking for the intersection between anarchists and autonomists: self-management and squatted social centers', *ACME* (te verschijnen, 2012).

24

Alice en Isy Paul, *What's this place? Stories from radical social centres in UK and Ireland* (Leeds 2008).
Zie ook: <http://socialcentrestories.wordpress.com>.

25

Peter Birke, 'Van 'Fünffingerplan' tot 'Bambule'. Stedelijke politiek, kraken en de strijd om leefruimte in Duitse steden van '1968' tot nu', in: *Kritiek. Jaarboek voor socialistische Discussie en Analyse 2009* (Amsterdam 2009) 108-134.

26

Neumann, *Kleine geile Firmen*.

27

Luc Boltanski en Eve Chiapello, *The New Spirit of Capitalism* (Londen 2005).

28

J.A. Conger en R.N. Kanungo, 'The empowerment process. Integrating theory and practice', *The Academy of Management Review* 13 (1988) 3, 471-481.

29

Cruikshank, *The will to empower*, 68.

30

Leon Bobbe en Letty Reimerink, *Empowerment in de volkshuisvesting*.

Brandstof voor bewoners (Rotterdam 2006).

31

Alexander G. Eijkenaar, *Systemen van Gecontroleerde Chaos door Paradoxe Vrijheid. Een sociologische inkijk hoe een grote organisatie innovaties ontwikkelt* (Scriptie Sociologie Erasmus Universiteit Rotterdam, 2010); Mahmoud Ezzamel en Hugh Willmott, 'Accounting for teamwork. A critical study of group-based systems of organizational control', *Administrative Science Quarterly* 43 (1998) 2; Dan Kärreman en Mats Alvesson, 'Cages in tandem. Management control, social identity, and identification in a knowledge-intensive firm', *Organization* 11 (2004) 1, 149-175; Marjo Speer-Rijnders, *Sociaal innoveren; net even anders. Onderzoek naar sociale innovatie in de kennisintensieve organisaties* (Scriptie Sociologie Erasmus Universiteit Rotterdam, 2009); Rowena Barrett, 'Working at Webboyz. An analysis of control over the software development labour process', *Sociology* 38 (2004) 4, 777-794.

32

Riccardo Alberelli, *Paradijs BV. Op weg naar werk* (Utrecht, 2010) 20. Overigens merkte Alberelli op dat er bij één deelnemer uit zijn groepje van twaalf, die het aanvankelijk niet durfde om mensen aan te kijken en die onsamenhangend sprak, gaandeweg vooruitgang te bespeuren was.

33

<http://www.hetnieuwewerkendoejezelf.nl/>

34

Robert-Jan Simons, 'Zelfstandig leren in het studiehuis', in: P.R.J. Simons, W.H.F.W. Wijnen en J.G.G. Zuylen (red.), *Het studiehuis* (Tilburg 1995) 37-47.

35

Site van leerlingen van het Lambert Franckens College, 1999: <http://home.tiscali.nl/~5763/tweedefase/index.html>.

36

Alexander Auerbach, 'Tweede fase', in: Hillechien Steenbruggen (red.), *Scholieren aan het woord, 20 jaar LAKS* (Amsterdam 2004).

37

Tweede Kamer der Staten-Generaal, Vergaderjaar 2007-2008, 31 007 *Parlementair onderzoek Onderwijsvernieuwingen*.

38

Auerbach, 'Tweede fase'; Site van leerlingen van het Lambert Franckens College, 1999.

39

Dirk Kloosterboer, *Innovative trade union strategies* (Amsterdam 2007) 44. Te raadplegen op: www.newunionism.net/library/organizing/FNV%20-%20Innovative%20Trade%20Union%20Strategies%20-%202007.pdf.

40

Pien Heuts, *Tegenmacht* (Utrecht 2011) 25.